

MAGNUS ROBACH

SOLENS URSPRUNG

JAPAN I FÖRÄNDRING

fri tanke

Förändringar...9

Från Hiroshima till Hiroshima...25

*Människor i sitt sekel: Konoe Fumimaro (1891–1945)...*37

Särart, tillhörighet, mångfald...45

Shintoismen: Tro, politik och kejsarlig olydnad...69

*Människor i sitt sekel: Ema Saikō (1787–1861)...*87

Kvinnor och män, mödrar och söner...93

*Människor i sitt sekel: Muraki Atsuko (1955–)...*125

Japans nya ekonomi...131

*Människor i sitt sekel: Murakami Takashi (1962–)...*161

Kreativa Japan: Emoji och Nobelpris...169

*Människor i sitt sekel: Ingegerd Råman (1943–)...*197

Japan i Asien: Mindre relativ vikt, större betydelse...201

Japan som militär frontstat ...231

Gränslandet...247

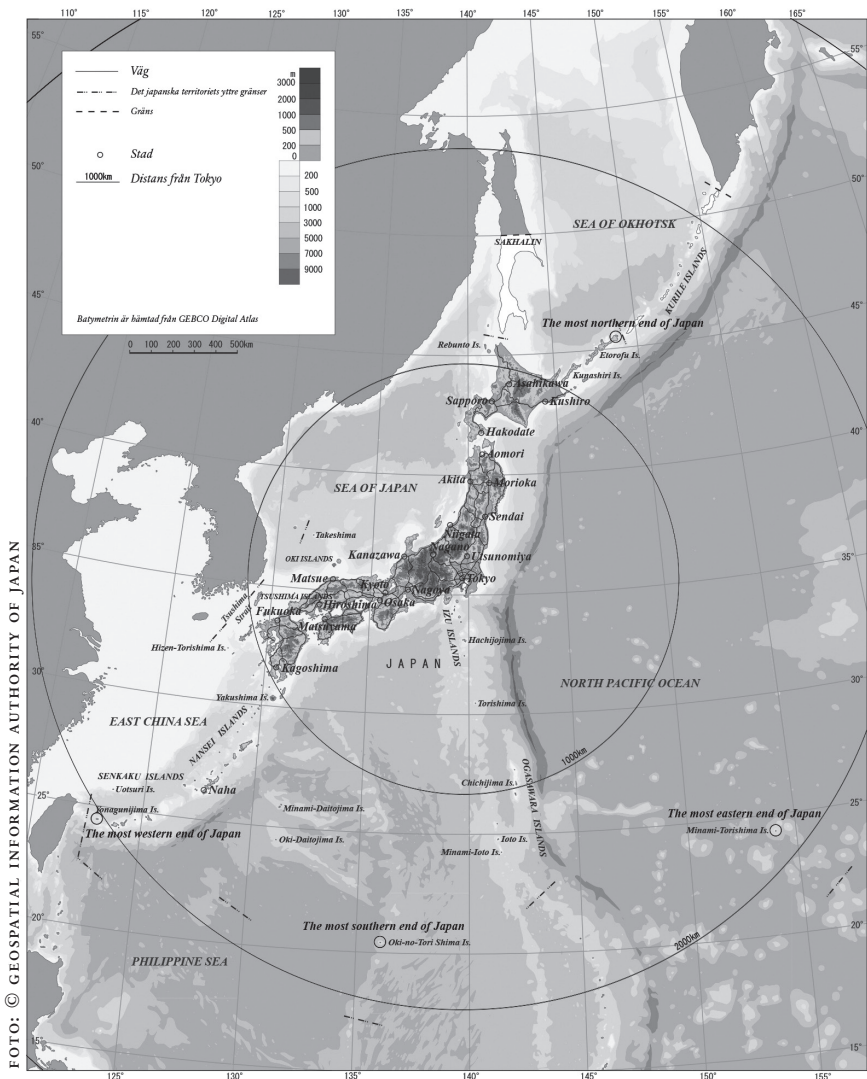
Källhänvisningar och kommentarer...251

Litteratur...269

Periodindelning...275

Tack...277

Japanska personer namnges, på japanskt vis, med efternamnet först. Undantag görs för kända historiska personer som ofta anges med endast förnamn, samt personer vars för- och efternamn blivit internationellt etablerade begrepp.

OFFICIELL JAPANSK KARTA. Japans norra gräns sägs löpa norr om ön Etorofu. Denna ö, jämte öarna Iturup, Shikotan och Kunashir ockuperades av Sovjetunionen 1945, och kontrolleras alltjämt av Ryska Federationen, som hävdar suveränitet över dem. Havsområdet mellan Japan och Korea är på kartan benämnd Sea of Japan. Korea kallar samma område Eastern Sea. Ön Tsushima (koreanskt namn: Dokdo) är föremål för en territoriell tvist med Republiken Korea. Senkaku-öarna (kinesiskt namn: Diaoyu) annekterades av Japan 1895. Kina och Taiwan gör anspråk på dem. Atollen Okinotorishima anges som Japans sydligaste territorium. Kina, Taiwan och Republiken Korea ifrågasätter detta anspråk med hänvisning till att atollen inte anses beboelig.

Förändringar

JAG HAR VARIT stationerad i Tokyo under två perioder, som pressattaché vid Sveriges ambassad 1982–1986 och som ambassadör 2014–2019.

Från 80-talet minns jag ett land som var välkomnande men slutet. Utlänningen bjöds in i finrummet, men där bakom förblev de tunna men ogenomskinliga skjutdörrarna stängda. Om det var Japan eller jag själv som förändrats mest vet jag inte, men det land jag återvände till trettio år senare föreföll mer öppet, mer sökande och mer fragmenterat än min minnesbild. Japan var mindre upptaget av sin särart.

Som i alla länder möts besökaren förstås av både mindre och större mysterier.

Från mitt fönster på ambassaden såg jag gårdsstädningen, ett otacksamt jobb, särskilt om hösten. Medan jag plockade bland mina papper på skrivbordet plockade mannen utanför sorgfälligt upp vartenda löv, för att börja om följande dag med de nya drivor som fallit under natten. Han plockade också, med en pincett, upp alla små kottar mellan kullerstenarna. Gårdsstädaren hade en fin uniform, ett uttryck för yrkesstolthet som det sällan slarvas med, oavsett yrkesgrupp. Ambassadens vakt hade en örsnäcka, och jag frågade om han stod i direktkontakt med polisstationen. Det gjorde han inte, snäcken hörde helt enkelt till uniformen.

Ett annat fenomen som fascinerar besökaren är människors benägenhet att somna i offentliga sammanhang. Jag fick veta att

åhörarna vid ett seminarium egentligen inte sov, utan bara slöt ögonen för att kunna lyssna mer intensivt. Företagschefer såg ibland ut att ta sig en tupplur under föredragningar, men den skenbara slummern var, sades det, ett trick för att inte i förtid röja några reaktioner. I Nöteaterns bekväma fåtöljer tycktes mig åhörarna hamna i dvala under de ändlösa föreställningarna.* En kännare försäkrade att de inte fallit i banal sömn, utan nått ett högre tillstånd av mottaglighet. I konsertsalarna för västerländsk konstmusik, där lyssnandet rimligen är det centrala, såg jag däremot sällan någon sova. Den publiken visade en intensitet i sin uppmärksamhet som jag inte upplevt någon annanstans i världen.

Ibland var sömnen högst reell, till exempel i tunnelbanan. Vilt främmande människor, män såväl som kvinnor, kunde obekymrat vila sitt huvud mot min axel. Mysteriet i tunnelbanevagnen var hur resenärerna kunde kvickna till och kila ut vid just deras station.

När jag höll tal inför två hundra skolelever satt en flicka och snarkade i ensamt majestät på första raden. Jag förstod att det var en särskilt duktig elev som sov med gott samvete, och som tecken på att hon gjort sina läxor till punkt och pricka kvällen innan. Efter den vanliga skolan gick hon nog dessutom på dyra kvällskurser i förberedelse för svåra universitetsprov, ett japanskt elände.

De ständiga ursäkterna var ett annat ämne jag grubblade över. Medan en amerikan gärna inleder sitt framträdande med en lustighet, så börjar japanen med en ursäkt, som regel uttryckt från »botten av sitt hjärta«. Under en middag jag deltog i bad värden »uppriktigt« om förlåtelse för sin hustrus bristande

* Nö är den japanska dansteatern, vars form vårdas i oförändrat skick sedan 1300-talet.

färdigheter i köket. Det var trettio år sedan, och sådant kanske inte förekommer längre, även om vanan att be om ursäkt inte avtagit. Däremot har möjligen mannens tendens att betrakta frun som en del av honom själv gjort det.

En universitetslärare jag känner berättade att han stod i begrepp att underkänna en student som inte lyft ett finger under läsåret. Studenten kom in på lärarens kontor och kastade sig handlöst ned med ansiktet mot golvet. Det var mer än en ursäkt eller vädjan, det var en total underkastelse.*

1982 begick en pilot självmord genom att låta sitt passagerarplan störta ner i havet. Flygbolagets högsta chefer sågs böja knä hemma hos de förolyckade passagerarnas familjer. Nästan dagligen kan man i media följa presskonferenser där företagschefer med djupa bugningar ber om ursäkt för det ena eller andra. I västvärlden skulle sådant ursäktande nog anses riskabelt, med tanke på eventuellt väntande rättsprocesser. I Japan ser saken annorlunda ut. Det japanska rättssystemet tillmäter erkännandet vital betydelse. Uttryck av ånger anses visa den åtalades/misstänktes vilja att återtäta i sin gemenskap, och kan kompenseras med åtalseftergift eller villkorlig dom.

Ursäkten är en rit, och riten är en del av samhällskontraktet. I det rituella sammanhanget saknar det betydelse om ursäkten är uppriktig. Det är gesten som räknas. Ändå är ursäkten ofta fåfänglig. Filmen »En flicka saknas« (*Yokogao*) av Fukuda Kōji från 2019 är en gripande vardagstragedi om en kvinna som stöts ut ur gemenskapen. Ömsesidiga ursäkter löper som en röd tråd genom berättelsen, men de understryker bara människornas vanmakt inför ödet.

* Denna uråldriga form av ursäkt som kallas *dogeza* har unga japaner nog egentligen bara sett på bio. Icke desto mindre tillgrips den alltså än idag, när nöden är som störst.

För en utländsk betraktare förstärker ritualerna – och de är många – intrycket att japanernas verkliga känslor och tankar är förborgade. Till ett sådant intryck bidrar det japanska språkets »kontextualitet«. Den som uttrycker sig tydligt och klart misstänks uppfatta sin samtalspartner som mindre vetande. I ett välbekant socialt och kulturellt sammanhang kan den som talar nöja sig med antydningar. En fransyska sedan länge bosatt i Kyoto skriver: »När jag språkar med grannfrun på farstukvisten, och hon frågar om jag vill komma in på en kopp thé, då vet jag att hon inte har tid med mig längre.« Många japaner har sagt mig att de själva ibland irriterar sig över utstuderad tvetydighet, ofta en form av snobbism.

Oscar Wilde skrev en gång att Japan, som det skildrades i konsten, var en sagovärld. Den som reste till »Tokio« för att uppleva det land som återgavs i de japanska mästarnas träsnitt skulle, skrev Wilde, bli besviken. »Där finns bara vanliga människor, som du och jag.« Wilde var ingen stor Japankännare, men han hade sunda instinkter. Andra västerlänningar föredrog att söka upp, eller rentav uppfinna, det outgrundliga Japan.

Den franske marinofficeren och författaren Pierre Loti ingick 1885 äktenskap med en 18-årig japanska i Nagasaki. Äktenskapskontraktet, förhandlat genom hennes familj, löpte automatiskt ut när Loti lämnade Japan. Denna relation inspirerade Loti att skriva romanen *Madame Chrysanthème*, som låg till grund för Puccinis opera *Madame Butterfly*. I romanen når huvudpersonen följande, nedslående, slutsats: »Han resignerade inför sin oförmåga att förstå denna kvinna, vars hjärta inneslöt den japanska civilisationens hela väsen. Japans illuminerade värld förblev för alltid ett bottenlöst mysterium.«

Likt Wilde levde Loti i japonismens ögonblick, då det upp-
diktade Japan blev högsta mode. Han erbjöd sina läsare en rikt

dekorerad exotism, men till skillnad från Wilde gjorde Loti den japanska drömmen ogenomskådlig.

En modern resenär som odlade en annan form av exotism var semiologen Roland Barthes. Hans bok *L'empire des signes*, utgiven på svenska som *Teckenriket*, innehåller träffande iakttagelser om japansk symbolik. Där beskrivs till exempel skilda uttryck för det »omedelbara ögonblicket«: kalligrafens penseldrag som inte kan korrigeras, haikudikten som fångar stunden med exakt rätt uttryck, och den enda precisa gest med vilken spelaren skickar iväg kulan i det japanska flipperspelet *pachinko*.* Barthes påstod inte att Japan var obegripligt, hans ärende var ett annat. Han ville »ge liv åt idén om ett okänt teckensystem, diametralt motsatt vårt eget« och lyckades i sitt uppsåt, men bibringade samtidigt läsaren en känsla av kosmisk distans.

En annan inflytelserik skribent var den amerikanska antropologen Ruth Benedict. 1946 gav hon ut boken *Krysantemen och svärdet*. Benedict hävdade att pliktuppfyllnad var det allt överskuggande krav som styrde japanernas liv i ett strikt hierarkiskt samhälle. Japanernas handlingar var, skrev hon, nästan omöjliga att förutsäga, eftersom deras uppfattning om korrekt beteende helt berodde på omständigheterna. Benedicts förklaringsmodell var långtifrån grundlös, men ganska schematisk, och utgick från Japan som ett statiskt samhälle.

Loti, Benedict och Barthes hörde till dem som, med västerlandet som norm, skapade bilden av ett fundamentalt främmande Japan. Vad de skrev tilldrog sig stort intresse också i

* *naka-ima*, eller här-och-nu. Inom både buddhismen och shintoismen vördas det omedelbara ögonblicket, som symbol för all tid. Den troende förväntas förvalta varje ögonblick för att finna delaktighet i världsalltet. I zenbuddhismen är idealet att tanke och handling blir ett.

Japan, och bidrog till att bekräfta japanernas uppfattning om sin kultur som unik.

Den övertygelsen stärktes under efterkrigstiden av Japans ekonomiska framgångar. Från 1960-talet, och några decennier framåt, fördes en ivrig debatt om de exceptionella japanska kvaliteter som låg bakom nationens bedrifter. I ett sådant klimat kanske man kunde vänta sig arrogans gentemot omvärlden. Det upplevde jag aldrig hos mina japanska motparter, men kanske ett mått av självtillräcklighet. Många japaner såg med ställföreträdande nostalgi på det »värdigt åldrande« Europa, vars historiska minnesmärken de gärna besökte. Och jag minns den japanska reaktionen när svenska officiella resenärer till Japan framhöll, i all välmening, att den mänskliga naturen var densamma överallt. Deras värderingar mobiliserade all sin betydande artighet när de antydde att detta kanske inte helt och hållet gällde Japan.

inga träd växer upp i himlen. Japan var inget undantag, och ställdes – när 2000-talet närmade sig – inför sitt eget värdiga åldrande. Att Japan uppnådde världens högsta förväntade livslängd var naturligtvis en historisk bedrift. Men i kombination med deflation, vikande konkurrenskraft, svaga statsfinanser och minskat barnafödande, kom åldrandet att symbolisera ett samhälle i stagnation.

Efter fyra årtionden då Japan varit världens näst största ekonomi, tog Kina över andraplatsen 2011. Spekulationer följde om när Indien skulle relegera Japan till fjärde plats. Så när jag återvände hade 80-talets självsäkerhet förbytts i ifrågasättande och en viss fatalism. Ōmae Ken'ichi, tidigare chef för McKinseys japankontor, proklamerade att Japan blivit ett lågambitionssamhälle. Formuleringen var nog avsedd att bildstorma idén om en mänsklig myrstack där alla offrar sig för sitt företag eller, kanske, för sitt land. Ōmae menade att yngre generationer inte var beredda att gå i sina föräldrars mödosamma fotspår. Hans budskap

var att mer individualism, och en sundare inställning till balans mellan arbetsliv och privatliv, vore välkomna förändringar.

Den amerikanske Japanexperten Brad Glosserman skrev, i samma anda, en bok på temat att Japan nått zenit, och att framtiden erbjuder landet ett i bästa fall mjukt sluttande plan. En annan erfaren Japankännare, ekonomen Taggart Murphy, betonade hur svårt Japan hade att återuppfinna sig självt, låst som det enligt honom var, i det förflutnas bojor.

Själv slogs jag av hur idén om det unika Japan bleknat. Istället för den mystifierande självbild jag hade mött på 80-talet hörde jag nu mer distanserade, ibland uppgivna, reflektioner om det egna samhället. Jag fick också känslan att det blivit möjligt att beundra japansk natur, civilisation och tankevärld utan att fastna i obegriplighetens återvändsgränd.

Som ambassadör märkte jag en växande insikt om Japans beroende av omvärlden, och en därav följande vilja att knyta allianser. Låt mig ge fyra exempel.

Japansk handelsprotektionism hade inte upphört, men minskat avsevärt. Det tysta, men i realiteten kompakta, motståndet mot utländska köp av japanska företag hade också mildrats väsentligt. Det svensk-japanska industriella samarbetet, som länge bestått i ett beskedligt handelsutbyte, hade fått ett annat djup genom ömsesidiga och storskaliga investeringar.*

2015 möttes rektorerna för sju svenska och åtta japanska universitet på svenska ambassaden i Tokyo. Det var en impo-

*Ericsson hade blivit marknadsledande, vilket möjliggjorts genom strukturella reformer i den japanska telekomsektorn. Volvo köpte Nissan Diesel år 2007, och fick därmed en 20-procentig marknadsandel för tunga lastbilar i Japan och ny positionering gentemot marknaderna i Sydostasien. Komatsu upprättade sitt globala högkvarter för skogsmaskiner i Umeå. ABB och Hitachi bildade ett samriskbolag för starkströmsöverföring, innan Hitachi 2020 köpte hela ABB Power Grids.

nerande uppställning, men med erfarenheterna från 80-talet trodde jag knappast att detta skulle leda till mer än ett artigt informationsutbyte. Men den japanska sidan var inriktad på konkret samverkan och ett projekt tog form. Det inleddes 2017, under beteckningen Mirai (framtid). Projektet var under perioden 2020–2022 inriktat på samverkan mellan yngre forskare inom åldrande, nya material, hållbarhet, artificiell intelligens och storskalig vetenskaplig infrastruktur.

Stockholm Resilience Center sökte 2016 kontakt med Japans (och världens) största fiskeribolag för att bjuda in till ett hållbarhetsinitiativ inriktat på världshaven. Även avseende detta projekt var jag skeptisk. Bolagen var, mycket riktigt, kallsinniga i de första kontakterna, men efter att ha förvässat sig om projektets vetenskapliga grundval anslöt de sig förbluffande snabbt till en nydanande allians mellan konkurrerande företag från flera kontinenter.*

Inom design och konsthantverk, en skyddad och vördad del av det japanska samhället, ökade det internationella utbytet markant. Designers utifrån bjöds in för att ge det japanska konsthantverket nya impulser. Keramikern och formgivaren Ingegerd Råman var en av dem, liksom arkitektur- och designgruppen Claesson Koivisto Rune.

Brad Glosserman har statistiken på sin sida: Japans relativa ekonomiska och demografiska vikt minskar. Samtidigt är landet ett tidigt exempel på en bredare trend. Sydkorea och Taiwan hade genomsnittligt under perioden 2015–2020 lägre födelsetal än Japan, och Thailand var på väg ner mot en med Japan jämförbar nivå. I en studie, beställd av Internationella valutafonden, förutspås att Kina, och ytterligare ungefär tjugo länder, år 2100 kommer att ha en befolkning bara omkring

* I alliansen ingår tio fiskeriföretag varav tre japanska. <https://seabos.org>

hälften så stor som dagens. Givetvis påverkas ekonomisk tillväxt, så som skett i Japan, av sådana demografiska förändringar.

Mycket talar för att Japan framöver snarare får större betydelse än tidigare. Efter tidigare landvinningar i Asien har demokratin under 2000-talets tredje decennium hamnat på defensiven. Japan är det största av de fullt demokratiska länderna i Asien* och har länge verkat för ett närmare samarbete inom en gradvis friare asiatisk krets. Det är fortfarande möjligt, men hänger inte minst på hur väl Japan kan, och vill, hävda sin modell i tävlan med auktoritära alternativ. Eller, i mer specifika termer, demokratis och rättsstatsens förmåga att förena konkurrenskraft, klimatomställning och åldrande.

Japansk demokrati

Från 1980-talet minns jag en debatt om huruvida Japan egentligen var en demokrati. De demokratiska institutionerna, hävdade en del observatörer, hade påtvingats av USA och var i realiteten inte mycket mer än en kuliss som dolde ett alltjämt auktoritärt system. Den diskussionen har klingat av, och det oberoende institutet Freedom House placerade 2021 Japan högre på sitt frihetsindex än exempelvis Frankrike och Tyskland.** Det betyder förstås inte att den japanska demokratin ser ut precis som den europeiska.

* Freedom House bedömde 2021, i sin »Countries and Territories Scores«, att Indien inte längre är till fullo demokratiskt. De helt demokratiska länderna i Asien och Oceanien var, förutom Japan, Sydkorea, Taiwan, Australien, Nya Zeeland, och ö-länderna i Stilla havet, utom Fiji.

** Japan fick betyget 96/100, Tyskland 94 och Frankrike 89.